

БЕЗЦІННА СПАДЩИНА ЗООЛОГА-ЕНЦИКЛОПЕДИСТА

З нагоди 100-річчя

від дня народження академіка І.Г. Підоплічка

Відомий зоолог і палеонтолог, талановитий педагог, організатор і популяризатор науки Іван Григорович Підоплічко пройшов шлях від учня сільської школи до академіка АН УРСР. У його житті були важкі, навіть трагічні моменти, про які знали далеко не всі, але завдяки природному таланту, вражаючій працездатності, глибокій ерудиції, вмінню не відступати перед труднощами він зміг зробити чільний внесок у розвиток не тільки біології, а й геології, палеогеографії, археології, антропології, охорони природи, музеєзнавства. І.Г. Підоплічко є видатним представником української і світової науки ХХ століття.

У середині жовтня відбулося спільне засідання Вчених рад Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена і Національного науково-природничого музею (ННПМ) НАН України, присвячене 100-річчю від дня народження академіка І.Г. Підоплічка. У Палеонтологічному музеї ННПМ було розгорнуто виставку, документи якої віддзеркалюють життєвий і творчий шлях ученого. Проведення цих заходів дало можливість відкрити нові факти і цікаві подробиці з життя і діяльності видатного зоолога.

Іван Григорович Підоплічко народився 2 серпня 1905 р. у с. Козацькому Звенигородському районі Черкаської області. Його батько, Григорій Аврамович, був столяром, він помер від тифу в 1922 р. Мати, Феодосія Порфирівна, поралася по господарству, в 1928 році пішла працювати до колгоспу. У сім'ї було восьмеро дітей, але вижило лише четверо. Феодосії Порфирівні пощастило побачити, яких висот досяг її син Іван. Але спочатку була сільська школа, згодом — учительська семінарія і Вищі педагогічні курси в м. Корсунь-Шевченківському. Після закінчення курсів у 1924 р. Іван працює вчителем, але незабаром отримує місце інструктора в Губернському зе-

мельному управлінні м. Києва. Саме тут і починається наукова діяльність дев'ятинадцятирічного юнака. Він заглиблюється у вивчення шкідників сільського господарства. Його перше наукове повідомлення, присвячене картопляним жукам, виходить друком того ж таки року.

Упродовж 1925—1931 років молодий дослідник продовжує працювати у цьому напрямі, вивчає шкідливих гризунів і корисних птахів, проводить ентомологічні дослідження і публікує статті з даної тематики. Паралельно Іван Підоплічко навчається у Ленінградському інституті прикладної зоології та фітопатології, після закінчення якого в 1927 р. йому присвоюють звання спеціаліста вищої

кваліфікації із захисту рослин. Саме на цей час припадає розробка Іваном Григоровичем і широке впровадження у наукову практику погадкового методу дослідження дрібних ссавців за їхніми кістковими залишками у погадках сов та інших хижих птахів. Метод одразу був визнаний і став популярним серед зоологів. І донині його застосовують у прикладній сільськогосподарській науці орнітологи та фахівці, котрі вивчають гризунів.

Дослідник інтенсивно вивчав фауну гризунів України, їх систематику, поширення та екологію, писав методички з боротьби зі шкідливими для сільського господарства їхніми представниками. Поступово він захопився дослідженням усієї фауни ссавців даного регіону, зацікавившись її історією і розвитком у минулі геологічні епохи. Молодий, але вже самостійний учений, І.Г. Підоплічко розуміє, що йому необхідні глибокі знання в галузі геології і палеонтології. Упродовж 1931 – 1935 років він закінчив дві аспірантури – при Українському науководослідному інституті геології ВУАН (спеціальність – палеонтологія і стратиграфія) й Інституті зоології та біології ВУАН (спеціальність – палеонтологія).

У 1935 р. Іван Григорович захистив кандидатську дисертацію на тему «Походження сучасної фауни ссавців УРСР» й очолив створену ним групу палеозоології Інституту зоології та біології ВУАН. Пізніше вона була перетворена на окремий відділ, яким І.Г. Підоплічко керував до 1973 року. Одночасно він працював в Інституті археології та Київському університеті.

У роки Великої Вітчизняної війни (з літа 1941-го по травень 1945-го) Іван Григорович боронив від ворогів свою Батьківщину – спочатку як рядовий боєць-доброволець, а згодом – як стройовий і штабний офіцер. Він пройшов дорогами війни від Сталінграда до Берліна, був контужений у бою під Воронежем у 1942 р. Батьківщина високо оцінила бойові заслуги І.Г. Підоплічка – його нагородили орденом Червоної Зірки, медалями «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та іншими.

Повернувшись із війни, Іван Григорович поринув у наукову та педагогічну роботу: він працює в Інституті археології АН УРСР, очолює відділ палеозоології в Інституті зоології АН УРСР, викладає у Київському

І.Г. Підоплічко із співробітниками відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР (1953 р.)

І. Г. Підоплічко

державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Уже в 1950 р. захищає докторську дисертацію за темою «Основні риси четвертинної фауни Європейської частини СРСР». Упродовж 1952–1959 років учений працює професором кафедри історичної геології Київського держуніверситету. Гідною оцінкою наукових здобутків І.Г. Підоплічка стало обрання його в 1961 р. членом-кореспондентом АН УРСР. Багатогранна праця тривала і далі, і вже незабаром, у 1967-му, Іван Григорович стає академіком АН УРСР.

Попри постійну зайнятість власними науковими дослідженнями і науково-організаційними справами, Іван Григорович повсякчасно дбав про молоде покоління дослідників. Усього за своє життя академік І.Г. Підоплічко підготував понад 30 кандидатів і докторів наук різних спеціальностей.

Іван Григорович плідно працював у галузі зоології, зокрема він чимало зробив для підготовки видань наукових праць і матеріалів із цієї науки. За ініціативою і під керівництвом ученого вийшла 40-томна серія «Фауна України», він організував і був відповідальним за редагування журналу «Вестник зоологии» та збірників «Викопні фауни Ук-

раїни і суміжних територій» і «Природная обстановка и фауны прошлого».

Зацікавленість широким колом питань з історії Землі привела невтомного шукача до безпосередньої участі в дослідженні археологічних пам'яток. Вже з 1935 року І.Г. Підоплічко розпочинає власні археологічні розкопки — Чулатівської і Новгород-Сіверської пізньопалеолітичних стоянок на Чернігівщині. Його археологічні дослідження від самого початку відзначалися комплексним підходом.

У повоєнний час за участю та під керівництвом І.Г. Підоплічка була досліджена ціла низка палеолітичних пам'яток (Іллінка, Амвросіївка, Добранічівка та ін.). Маючи такий серйозний наробок, на основі ретельного вивчення культурних залишків у Мізині та Межиріччі академік І.Г. Підоплічко вперше в археології дав предметні реконструкції пізньопалеолітичних помешкань (чи культових споруд), у процесі спорудження яких були використані кістки великих тварин, передусім мамонтів. Ці реконструкції здобули загальне визнання наукової громадськості. Зокрема, «житло» з Межиріччя у 1972 р. він репрезентував в Японії на Міжнародній виставці, яка викликала значний інтерес у мешканців Токіо, Осаки, Нагоя та інших міст. Мізинське «житло» свого часу побувало у Швеції та Німеччині.

Івана Григоровича по праву можна назвати фундатором археозоології в Україні. Вивчаючи остеологічні матеріали не тільки з палеолітичних пам'яток, а й кісткові рештки тварин голоценового віку, він багато уваги приділяв питанням походження свійських тварин.

Встановлення змішаного складу фауни плейстоцену та деякі інші дані спонукали вченого до висновку про відсутність льодовикового періоду в історичному минулому і створення теорії антигляціалізму, яка і нині має своїх прибічників і є предметом наукових дискусій (4 випуски книжки «О ледни-

ковом періоді», 1946—1956; 3 випуски «О климатах и ландшафтах прошлого» у співавторстві з П.С. Макеєвим, 1952—1959).

Академік І.Г. Підоплічко ніколи не погоджувався з тим, що вимирання таких великих тварин четвертинного періоду, як мамонт, волохатий носоріг, велетенський олень тощо, було зумовлене тільки впливом природних факторів. На основі отриманих численних даних він доводив, що антропогенні чинники були чи не найголовнішими у цих процесах. Дискусії з цього приводу тривають і нині.

Значну увагу Іван Григорович приділяв питанням відносної та абсолютної геохронології плейстоцену. Він детально розробив і глибоко обґрунтував заснований на врахуванні поступового зникнення залишків органічної речовини колагеновий метод визначення геологічного віку кісток плейстоценових тварин. Цей метод не втратив актуальності і в наш час. І.Г. Підоплічко розпочав свої розробки ще в 1936 р., але першу статтю з детальним описом нового методу опублікував тільки 1952 року, перевіривши можливість його застосування і вірогідність на величезній кількості викопних матеріалів.

Однак спірними є погляди Івана Григоровича на праатьківщину людства: він вважав, що виокремлення людини з тваринного світу і первісне становлення відбувалося у Великому Середземномор'ї, до складу якого вчений включав деякі області Північної Африки, частину Європи та Азії. Сьогодні наукою беззаперечно доведено, що перші люди з'явилися в Центральній частині Африки, а згодом розселилися по всьому світу. Але І.Г. Підоплічко цілком правильно уявляв собі ті природні умови, за яких відбувалася еволюція людини.

За ініціативи вченого у повоєнний час в Україні відновлюються антропологічні дослідження. Упродовж 1956—1964 років він очолює групу антропології Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії

АН УРСР. Результати цих досліджень були узагальнені у тематичних збірниках «Матеріали з антропології України» (7 випусків, 1960—1973 рр.), відповідальним редактором яких Іван Григорович залишався до кінця свого життя. Багато уваги він приділяв популяризації досягнень цієї науки, які завжди викликали інтерес у широкої громадськості.

Як біолог і громадянин І.Г. Підоплічко завжди дбав про охорону природи. Тривалий час він очолював Комісію з охорони природи АН УРСР (1955—1964) і був заступником голови президії Республіканської ради Товариства охорони природи.

І.Г. Підоплічко — вчений широких зацікавлень і блискучої ерудиції — постійно поєднував активну багатогранну наукову діяльність зі значною організаційною роботою. Очолюючи Інститут зоології АН УРСР (1965—1973), він також виконував обов'язки академіка-секретаря Відділення загальної біології АН УРСР, члена Президії АН УРСР, віце-президента Всесоюзного теріологічного товариства. Як заступник головного редактора він був серед тих, хто заклав науково-методичні основи Української Радянської Енциклопедії. Іван Григорович брав безпосередню участь у редагуванні матеріалів і сам написав чимало оригінальних статей до цього видання.

Учений глибоко розумів значення популяризації науки. Він опублікував кілька книг (самостійно і в співавторстві) про виникнення і розвиток життя на Землі, походження людини, її зв'язки з природою і біосферою. Велику увагу він приділяв пропаганді біологічної науки, виступав з публічними лекціями на різні теми і в різних аудиторіях; ділився своїми ідеями і знаннями з учнями сільських шкіл і студентами природничих факультетів вищих навчальних закладів України, співробітниками краєзнавчих музеїв та іноземними гостями.

Академік І.Г. Підоплічко на розкопках у Межиріччі

Івана Григоровича не дарма називали «дослідником природи України» (Абеленцев), відзначаючи його досягнення в галузі сучасної зоології, палеонтології і геології. Перші знахідки деяких гризунів на території України, укладання каталогу місцезнаходжень стародавніх фаун УРСР, палеоландшафтні реконструкції, походження бурштину, відкриття тундро-степової «змішаної фауни» Новгород-Сіверської пізньопалеолітичної стоянки, походження лесів, причини вимирання мамонтової фауни, вивчення пізньоміоценової та пліоценової фауни і нові описи окремих її представників, уточнення наукової термінології та номенклатури — це далеко не повний перелік того, що було зроблено Іваном Григоровичем, окрім уже згаданих раніше розвідок і досліджень. Його допитливий розум не міг залишити без уваги і питання, пов'язані з походженням українських та російських слів, розшифруванням давньослов'янських слів. Іван Григорович не обминув своєю увагою навіть «Слово о полку Ігоревім» — його зацікавило, що ж бо значить слово «зегзица»?

З науковими експедиціями, а було їх більше ста, І.Г. Підоплічко побував у най-

цікавіших районах України і Молдови, на Кавказі і в Сибіру, на Валдаї і в басейні Печори... Завжди і скрізь Іван Григорович наполегливо збирав різноманітні зоологічні і палеонтологічні матеріали, які були використані для створення наукових експозицій цілої низки краєзнавчих музеїв і ННПМ, експонувалися на виставках у нашій країні і за кордоном.

За ініціативи І.Г. Підоплічка, підтриманої Президією АН УРСР та схваленої урядом республіки, було організовано великий музейний комплекс — Центральний науково-природничий музей АН УРСР — один із найбільших музеїв Східної Європи. Це стало важливою подією у науковому і культурному житті республіки. За розробку проекту та створення ЦНПМ АН УРСР (нині — Національний науково-природничий музей НАН України) академікові І.Г. Підоплічку була присуджена Державна премія Української РСР. Наукову раду музею Іван Григорович очолював упродовж 1965—1975 років, а в 1973—1975 рр. був його директором.

За піввіку наукової діяльності І.Г. Підоплічко опублікував більше 900 праць. Серед них — 20 книг, понад 400 статей і тез у наукових журналах і матеріалах конференцій, а також в УРЕ, замітки і статті в газетах і науково-популярних часописах, рецензії на книги. Ці праці були присвячені вивченню сучасної і викопної фауни, природних умов і геохронології антропогену, походженню людини та її стародавньої історії, питанням охорони природи і дослідженню археологічних пам'яток, атеїстичній пропаганді і популяризації наукових знань. Іван Григорович брав участь у редагуванні монографій, збірників, журналів, брошур тощо.

За видатні заслуги в науковій і науково-організаційній роботі І.Г. Підоплічко удостоєний високих урядових нагород — ордену Трудового Червоного Прапора, Почесної Грамоти Президії Верховної Ради Україн-

ської РСР. Йому було присвоєно звання «Заслужений діяч науки УРСР».

Спливло вже 30 років від дня смерті Івана Григоровича Підоплічка. Цікаво проаналізувати подальше життя ідей і задумів великого вченого. Вражають масштаби, яких набули деякі його починання. Так, із 40 томів, запланованих у серії «Фауна України», видано 28, які присвячені різним групам тварин України. Загальний обсяг видання перевищує 18 тис. сторінок, або майже 1800 обліково-видавничих аркушів.

Журнал «Вестник зоологии», біля витоків якого стояв Іван Григорович, нині друкує статті не лише російською й українською, а й основними європейськими мовами. Часопис набув такої популярності, що його реферування почали здійснювати такі відомі реферативні журнали, як «*CAB Abstracts*», «*Biological Abstracts*», «*Zoological Record*», «*Aquatic Sciences Fisheries Abstracts*» (ASFA) та «*Реферативный журнал*» (Россия). Безсумнівним досягненням «*Вестника зоологии*» є те, що його включено до реєстру всесвітньо відомого реферативного журналу «*Science Citation Index*». Враховуючи сучасні тенденції видавання наукових часописів, «*Вестник зоологии*» почав друкувати окремі випуски, присвячені важливим проблемам зоологічної науки.

Уже 70 років працюють заснований І.Г. Підоплічком відділ палеозоології і майже 40 років — науково-природничий музей, співробітники яких зберігають традиції, закладені Іваном Григоровичем. Мабуть, найбільшим досягненням у житті вченого було створення великого музейного комплексу, де представлені всі природничі науки. Ідея ця супроводжувала його все життя, дослідник постійно збирав матеріали для такого музею. Ще в 1935 році він організував Палеонтологічний музей, створена ним колекція налічувала 470 експонатів. Єдиний експозиційно-територіальний комплекс, до якого ввійшли Геологічний,

Палеонтологічний, Зоологічний, Ботанічний та Археологічний музеї, був відкритий для відвідувачів 1 грудня 1967 року. Іван Григорович особисто брав найактивнішу участь у всіх справах, що стосувалися цього комплексу, починаючи від добування коштів, розробки і затвердження проектів до реального їх втілення. У підготовці наукового підґрунтя брали участь М.М. Щербак, Д.Н. Доброчаєва, В.П. Шарпило, Ю.В. Мовчан, Ю.О. Костюк, Л.М. Сипайлова та ін.

Цей музейний комплекс не має аналогів у нашій країні і справедливо вважається одним із найкращих музеїв з найсучаснішими експозиціями. На площі 8 тис. м² представлено понад 30 тис. експонатів зі світу живої і неживої природи. Тут зібрані багаті колекції мінералів, гірських порід, скам'янілостей, представників фауни і флори земної кулі, експонати з історії матеріальної культури народів, які населяли територію України. Нині в музеї тривають роботи з подальшого вдосконалення існуючих експозицій і створення нових діорам і вітрин.

Талановитий вчений І.Г. Підоплічко був чуйною, доброзичливою людиною, щирим порадником і безкорисливим наставником. Ще не одне покоління вчених вивчатиме його праці, розвиватиме його ідеї, користуватиметься зібраними ним матеріалами, а вдячні жителі Києва і гості столиці України відвідуватимуть створений ним музей, милуючись довершеністю його оформлення, унікальністю експонатів, пізнаючи стародавні геологічні епохи, сучасну природу, себе і своє минуле.

Т. КРАХМАЛЬНА,
кандидат біологічних наук,
старший науковий співробітник
Національного науково-природничого
музею НАН України,
О. МИХАЛЕВИЧ,
молодший науковий співробітник
музею (Київ)